

חיים סעדון

היהודים בסביבתם

הקדמה

אילו הסתמכנו רק על הזיכרון ההיסטורי של יוצאי תוניסיה, יכולים היינו להגיע למסקנה כי יהודים ומוסלמים חיו בשלווה יחסית, ללא מתחים או התפרצויות אלימות של מוסלמים כלפי יהודים. בזיכרונם ההיסטורי של יוצאי תוניסיה אין התפרצויות אלימות דומות לאלה שאירעו בקונסטנטין בשנת 1934, בטרופולי בשנת 1945, או לפרהוד בעיראק בשנת 1941. אלא שהזיכרון ההיסטורי, חשוב ככל שיהיה, מתעתע. הזמן מקהה את רישומם של האירועים והמחקר ההיסטורי לא תרם די להעשרת המידע על יחסי יהודים ומוסלמים במאות התשע-עשרה והעשרים.

ב-24 בנובמבר 1973, לאחר מלחמת יום הכיפורים, זימו ארבעה מהעיתונאים החשובים באירופה דיון בקריאתו של מעמר קאדפי, שליט לוב, ליהודים יוצאי ארצות ערב לשוב למולדתם. אלה מקצת הדברים שאמר אלבר ממי באותו דיון:

אכן, רואה אני כי יש לומר דברים מפורשים יותר: החיים האידיליים כביכול של היהודים בארצות הערביות אינם אלא אגדה! אם אכן מאלצים אותי לשוב לעניין זה, הרי האמת היא שתחילה היינו מיעוט בסביבה עוינת; בתוקף כך ידענו את כל הפחדים והחרדות, את הרגשת השבריריות המתמדת של החלשים-מדי. כל כמה שזיכרונות ילדותי מגיעים, הרי בסיפורים של אבי, של הסבים, של דודותי ודודי, הייתה השכנות עם הערבים לא רק בלתי-נוחה, אלא רצופה הייתה איומים, שמוזמן לזמן הוצאו מן הכוח אל הפועל. עם זאת, יש להזכיר עובדה אחת כבדת-משמעות: בתקופת הקולוניזציה היה מצבם של היהודים בטוח יותר, משום שניתן לו בסיס חוקי יותר [...] לגבי התקופה שקדמה לקולוניזציה אין זיכרונם הקיבוצי של יהודי תוניס מניח כל מקום לספק. [...]

ידעתי גם ידעתי את האזעקות של הגטו, וזוכר אני את הגפת הדלתות והחלונות, את אבי שהיה מגיע במרוצה לאחר שהוריד בחפז את תריסי החנות שלו מפני שנפוצו שמועות על פרעות ממשמשות ובאות. הורי היו אוגרים מזונות מתוך ציפייה למצור, אף שאמנם לא תמיד בא, אבל היה זה אות נאמן לחרדתנו, לחוסר הבטחון המתמיד שהיינו שרויים בו [...] אולם עם בוא עצמאותה של תוניסיה נוטים היינו לשכוח את התקופה האיומה הזאת.

לאחר העצמאות, מכל מקום, חשבו בני הבורגנות, שהיו חלק ניכר מן היישוב היהודי, כי יוכלו לשתף פעולה עם השלטונות החדשים, כי ייתכן למצוא לשון משותפת עם האוכלוסייה התוניסית. אזרחים תוניסיים היינו, ובכנות החלטנו "לשחק את המישחק". לא הרבה היה דרוש כדי להחזיק בנו! אבל התוניסאים מה עשו? ממש כמו המארוקנים והאלגיראים חיסלו – בתבונה ובגמישות – את הקהילות היהודיות שלהם. [...]

ועדיין לא הזכרנו, כמוכן, את התפקיד שמילאה קירבתו היחסית של הסיכסוך הישראלי-הערבי: בכל משבר, לרגל כל מאורע בעל חשיבות כלשהי, היה האספסוף משתולל, משלח אש בחנוניות היהודיות; אירע הדבר אף במלחמת יום הכיפורים. מסתבר שבוגריבה מעולם לא הגה איבה ליהודים; אבל תמיד היה חל אותו "איחור" כביכול, והמשטרה הייתה מגיעה רק לאחר שנשדדו החנויות ונשרפו. מה פלא שאחרי הדברים האלה נמשכה יציאת היהודים לצרפת ולישראל אף זורזה?

א' ממי, יהודים וערבים, עמ' 14-16.

ההתפרצות האלימה בקונסטנטין

ב-3-5 באוגוסט 1934 נרצחו בקונסטנטין שבדרום-מזרח אלגיריה 23 יהודים, עשרות נפצעו ונבזז רכוש יהודי. ההתפרצות האלימה אירעה על רקע מערכת היחסים המורכבת בין צרפתים למוסלמים ובין יהודים למוסלמים, ובעטייה של מערכת בחירות לרשויות הערים וציון חגיגות יובל המאה לכיבוש אלגיריה בידי הצרפתים.

הפרהוד בעיראק

פרהוד (בערבית) פירושו ביזה או שוד. כך נקראת ההתפרצות האלימה בבגדאד ב-1-2 ביוני 1941 נגד היהודים, שבה נהרגו כ-180 יהודים. הגורמים לכך היו המצב הפוליטי הפנימי הרעוע בעיראק, הכישלון במלחמה נגד הבריטים, ההסתה הנאצית והשפעת הגולים הפלשתינים. הפרהוד היה נקודת מפנה ביחסה של הקהילה היהודית אל עיראק והחברה העיראקית.

ההתפרצות האלימה בלוב

ב-4-7 בנובמבר 1945 נרצחו בטרופולי ובערים הסמוכות לה 132 יהודים ועשרות נפצעו. נזק רב נגרם לרכוש יהודי. ההתפרצות הייתה תוצאה של תסיסה נגד הכיבוש הצבאי של לוב בידי הבריטים בינואר 1943, של התגברות הלאומיות הלובית והדרישה לעצמאות בהשפעת התנועה הפאן-ערבית שהגיעה בעיקר מצררים ושל המצב הכלכלי.

ממי הוא סופר וסוציולוג שבהגותו תרם להבנת מערכת היחסים שבין המשעבד, המתיישב הזר (הקולוניזטור), לבין המשועבד, הנתין החי תחת שלטון קולוניאלי. אף שאינו היסטוריון הוא מציג תמונה היסטורית רחבה למדי. בחיבורו הוא מציין ארבע תקופות מרכזיות ביחסי היהודים והמוסלמים בתוניסיה: לפני הכיבוש הצרפתי (1881), תקופת הכיבוש הצרפתי (עד 1948), המאבק לעצמאות (1948-1956), ולבסוף, תקופת העצמאות (מ-1956 ואילך). בכל אחת מן התקופות הוא מציג את הזיכרון הקולקטיבי של הקהילה היהודית ואת הזיכרון האישי שלו ושל משפחתו. עדותו של ממי היא אישית וסובייקטיבית, ואולי אף מעט ספונטנית. רוב הסופרים יוצאי תוניסיה ורוב כותבי הזיכרונות אינם מתארים תמונה כה קשה של היחסים בין יהודים לבין סביבתם, כפי שמציג ממי בכתביו.

התקופה הטרומ-קולוניאלית

ממי נולד בשנת 1924. בתחילת עדותו הוא מתאר את זיכרונותיו מבית אביו. הוא מספר על אירועים שלא חווה על בשרו אלא שמע עליהם כעדות משנית. בתודעתו נחקקה תמונה ברורה: "השכנות עם הערבים לא רק בלתי-נוחה, אלא רצופה הייתה איומים, שמומן לזמן הוצאו מן הכוח". בהמשך הוא מתאר בהרחבה את הידע ההיסטורי שצבר על התקופה:

ד'מי

בן חסות. הדימה הוא המעמד המשפטי של "בני עם הספר", היהודים והנוצרים, שעל פי ההלכה האסלאמית היה נחות מזה של המוסלמים, עם זאת הותר להם קיום אוטונומי דתי ומינהלי.

דיינו אם נחזור אצל הסיפורים המעטים והתיאורים הספורים שנותרו לנו מאותה תקופה – תקופה קודרת. הקהילות היהודיות חיות היו במחשכי ההיסטוריה, בצל הפחד ושרירות הלב, תחת שלטונם של מלכים כליכולים, שאין להעביר את רוע גזירותיהם ואי-אפשר אפילו לערער עליהן. תאמרו: הכול היו כפופים לשלטון אותם מלכים, שולטנים, בייים [השליטים התוניסאים] או דייים [השליטים באלג'יריה]. אמנם כן, אבל היהודים מופקרים היו לא רק למלך אלא גם לאדם מן-הרחוב. סבי עדיין היה עוטה סימנים מיוחדים בלבשו; והוא חי בתקופה בה היה כל עובר אורח יהודי עלול לספוג מכות על ראשו מידי כל מוסלמי שנקרה לו בדרכו. פולחן חביב זה היה לו אפילו שם – שתאקה – וכרוך היה באיזו נוסחה של קדושה, שנשתכחה מזיכרוני [שם, עמ' 14].

נקודת המוצא לדיונו על היהודים במאה התשע-עשרה היא מעמדם החוקי. כמו בארצות אסלאם אחרות היו גם היהודים בתוניסיה במעמד "בני חסות", דיימים. הם נשאו את סממני ההשפלה של הדיימים, שעיקרם היה הבדלים בלבוש, מגורים נפרדים, בעיקר בתוניס, העיר המרכזית בתוניסיה, אשר בה חייתה הקהילה היהודית הגדולה ביותר, ותשלום מס הגזירה.

לואי פרנק, רופא ממוצא בלגי, רופאו האישי של שליט תוניסיה, חמודה ביי (1781-1813), משנת 1806, תיאר בזיכרונותיו את מצב היהודים: "יש יהודים הלובשים בגדים אירופיים, ובמיוחד נזקקים למלבוש זה אלה שמוצאם מליוורנו. אחרים לובשים בגדים מזרחיים, והם חובשים מצנפת ועוטים רדיד אפור או כחול, שכן הצבע הזה האחרון גזירה הוא עליהם, לבל ייחשבו בטעות מוסלמים, שפרט לזה אינו נבדל מהם בלבושם" (מצוטט אצל בת-יאור, הדיימים, עמ' 243-244). פרנק היה ער להבדל בין התואנסה לבין הגראנה, ונראה שלא על כל היהודים נכפו תנאי עומר, שכן הגראנה בתיאורו לבשו בגדים אירופיים. נשות המוסלמים לא עטו על פניהן רעלה כאשר נפגשו עם סוחר יהודי למטרות מסחר. פרנק הציע לכך הסבר: "[...] שאין הן רואות בו אלא בהמה פחותה, ורחוקות הן מלחשוב שהוא נמנה עם הגזע האנושי" (שם, עמ' 243-244). תיאורים והסברים דומים לאלה של פרנק ידועים גם מספרות המחקר בארצות אחרות, ומעידים על מעמדם של היהודים בארצות אלה.

חמודה ביי

יחסו של חמודה ביי אל היהודים היה טוב בעיקרו. כאשר היו מרידות נגד הביי בשנים 1808 ו-1811, שבמהלכן נפגעו יהודים ורכושם נבזז, דאג להחזיר להם את רכושם. וכאשר התברר כי רוכלים יהודים נרצחים לצורך ביזה, ציווה כי " [...] יהיו הרוכלים מבני שני המינים חייבים להלך זוגות זוגות וכי יישאר האחד במבוא בעוד חברו נכנס ומרכולתו עמו. מאז הצו הזה, שפשוט ומחוכם היה באותה מידה, לא נפל שום יהודי קרבן לתאוות הבצע של גזלנים רצחניים ולבוגדנותם" (שם, עמ' 243-244). אישוש ליחסו המיטיב נמצא בעדותו של מרדכי מנואל נח על הקונסול שקדם לו בתפקיד והיכה יהודי ללא סיבה. היהודי התלונן בפני הביי, והאחרון כפה על הקונסול להתנצל על מעשהו בפומבי ולנשק את ידו של היהודי.

בתוניסיה היו שלוש קבוצות אוכלוסייה במעמד משפטי שונה: התוניסאים, נתיני הביי; היהודים, נתיני הביי במעמד של דימי; וזרים, שהיו נציגי מדינות אירופיות ונהנו מחסות קונסולרית. בתוקף מעמד זה נהנו הזרים מעצמאות יתר ומזכויות שלא היו מנת חלקם של הנתינים. שהייתם של זרים על אדמת תוניסיה, ובמיוחד זרים יהודים, כגון הגראנה, הייתה מוקד לחיכוכים בין הביי לבין צרפת, איטליה ואנגליה.

הגראנה נחשבו נתיניו של הביי, אף שהיו אזרחי טוסקנה. עמדתו של הביי כלפי הגראנה שביקשו חסות צרפתית, הייתה נחרצת. הוא פירש כל בקשה כזו כניסיון להתערבות זרה וכחלק ממהלך של התפשטות קולוניאלית. בשנת 1809 ביקש יהודי, ליאון סירוואדיו, לענוד את סמל צרפת על בגדיו כאות לקבלת החסות הצרפתית, אך הביי סירב לבקשתו. בשנת 1811, כשהתייצב לפניו גורני שענד את סמל צרפת, ציווה לשורפו חיים; רק בעקבות לחצים המתיק את עונשו למלקות.

עמדה נחרצת זו של חמודה ביי אפיינה גם את מדיניות יורשיו עד כיבוש הארץ בידי צרפת. בשנת 1827 ציווה רב להלקות יהודי, סוכן מסחרי של חברה צרפתית, בטענה שנשבע לשווא. הקונסול הצרפתי מחה על כך וביקש להעניש את הרב באותו עונש. בלחצה של צרפת נאלץ חֶסֶין ביי לחזור בו מסירובו להסגיר את הרב לידי הקונסול. ביטוי נוסף למערכת יחסים מורכבת זו היה בפרשת הכובעים האירופיים. סוחרים יהודים שיצאו לאירופה לרגל מסחרם, נהגו לחבוש בתוניסיה כובעים אירופיים ולא את הכובע המסורתי, שסימל את מעמדם כבני חסות. התופעה התפשטה עד שבשנת 1823 אסר הביי על כל היהודים – כולל בעלי החסות הזרה והנתינים הזרים – לחבוש כובעים מודרניים. החלטה זו גרמה משבר עם אנגליה, לאחר שנתן אנגלי, יהודי מגיברלטר שהתיישב בתוניסיה, סירב לחבוש את הכובע המסורתי ונאסר. רק לאחר שהצי האנגלי הפליג לעבר תוניסיה ניאות הביי לחזור בו ופטר את הנתינים הזרים מחובה זו. מאז יכולים היו הגראנה לחבוש מצנפת לבנה במקום הכובע המסורתי.

בתקופת מחמד ביי (1855-1859) בוטלו מכסים ומסים מפלים, והוקם בית משפט שְׂרָעִי בעל סמכויות רחבות לדון יהודים בנסיבות מסוימות. מחמד ביי אף זירז את חקיקת חוקת היסוד. בשנת 1857 אירעה פרשת פָּאטוּ סֶפֶז. ההיסטוריון התוניסאי אבן צייאף תיאר את הפרשה: "אירע המקרה שחייל הרג יהודי ולקח את סחורתו [...] הוא [החייל] הוצא להורג מבלי לשמוע את תשובתו [...] הבריות ריננו על כך [...] ימים אחדים לאחר מכן, העידה חבורת אנשים בבירה שאיש מהמון היהודים ושמו באטו, עגלון בשרות הקאיד נסים, ראש היהודים, גידף מוסלמי וקילל את דתו" (מצוטט מתוך אברהמי, אמנציפציה, עמ' 259). עדותם של האנשים קשרה אירוע של הענשת מוסלמי שפגע באופן שרירותי ביהודי, עם פרשת באטו ספז. הביי החליט להעביר את הדיון לבית המשפט השרעי שהקים, וזה פסק להוציאו להורג, כמקובל באסלאם למי שקיללו את הנביא.

מרדכי מנואל נח (1785-1851)
עיתונאי ופעיל יהודי בארצות הברית; קונסול ארצות הברית בתוניסיה בשנים 1814-1815. חיבר את הספר *Travels in England, France, Spain and the Barbary States*, London, 1819 (**מסעות באנגליה, צרפת, ספרד וארצות ברבריה בשנת 1813, 1814, 1815**, ורשה תרס"ו), ובו תיאר את תקופת שהותו בתוניסיה, לרבות פעילותו לשחרור שבויים. פוטר, כנראה, על רקע יהדותו. לאחר מכן התמנה לשופט בארצות הברית. הציע רעיונות לפתרון טריטוריאלי של בעיית היהודים בין היתר על ידי יישובם בארצות הברית, ואף הקים שם מושבה בשם אררט.

אבן אבי אלצ'יאף (1804-1874)

מזכירם של ארבעה ביים, משנת 1827 ועד פטירתו. חיבר כרוניקה בשמונה כרכים על תולדות תוניסיה במאה התשע-עשרה, ובה תיאר בין היתר, באהדה מסוימת, את יהודי הארץ. הכרוניקה התפרסמה בתוניס בשנים 1967-1963.

מחמד ביי

קִינַת בַּאטוּ – ירחמהו האל

(יום ד' בתמוז ש' התרי"ז ליצירה)

יצאה לאור בהוצאת צמח הלוי תוניס רחוב סידי בוחדיד
אסור להעתיקה

למהר את הריגתי להכות על צווארי הו, מה רבו מכאובי ולב להם קשה מאבן	בלשוני התחננתי בערגה להורגים שאלתי בפי המתנקש מענה אותי בני הגר מתנפלים בעזות	בהגיגי בערה אש מיתתי לא עלתה על לב ודמעותי ייגרו לאין ערך הושלכתי עלי גל האבנים	גחלת יקדה בלבבי נודו לי, התאבלו, קרובי לא דימיתי כי ראשי יוסר תחת ביתי וחדר מיטתי
ודמי ניגרו כמי נחל ומעורפי נייערוני קשות וקשה ליבם מחלמיש לראות נקם בנטפי דמי	היכו על שתי כתפי הוסיפו לכרות אוזני בני הגר צופים בשמחת אד לו מצאו שילמו נדריהם	ושופטיהם פסקו משפטי אשר לא מת בה איש והביאוני בכלא מחשך והביך דעת כל אדם	עלילתי הציגו בשערים לברור לי מיתה משונה אסרוני בכבלי מכאוב דיני נגור עד מהרה
ובמחי השליכני השלך חטפו ראשי בשלמות ומיצו דמי לעפר הארץ בארץ לא עבר בה איש	לבסוף הכה בצוואר בני־הגר עטו במוזר הוקיעוהו בראש קנה מושלך בנווה מדבר	ונקבע ליום החמישי והמיית לבי מה רבה היה זה יום ביש גדא ורצו לעכב את הגורה	הנה זה סר מר הדין בעודי חי ועיני רואות מכאב מחנק מנת־חלק שמעו צירי העמים כולם
כרועה המהתל במלמד איש איש ומשענתו בידו נשחקתי כמו במכתש ועלי המו, התגעשו, כגלי הים	ראשי נטלו לשחק בו גלגלוהו, צנפוהו, ככדור מעוצם מכות אשר היכוני ובפיהם אלות וקללות	לענות בלשון הוגנת לבן אנוש זכאי כי דל על לא כל עוול פעל מיהר ובא לו במרוצה	רצו יצאו לחוצות העיר למה עלה זה הגורל איכה ימות בעגמה זו קונסול צרפת לעת זאת
אנשי האחדות בראיות וזכות היא בערב שבת שם בקהל־עם ואבות ולא יוסיפו לדאבה לעד	היהודים בני עם קנאות באתי אל מקום מנוחות אמליץ לפני רב היכולת כי לא תראו עוד צער	מיד וללא שהיות עמל לתור אחר פתרון ואין מנוס כי איהרג בלשון השומע תורכית	עלה בדעתו להצילני השתדל למעני לפדותני אך דבריו לא הועילוני למצוא מוצא ממסגר
כי נאמנו לי עד מות להמטיר עליהם אבנים עד בלי ירח טובות ויקבצם גדולים וקטנים	הם עשו והאל יגמלם בני־הגר רודפים אותם אשאלה האל כי ינחילם והמשיח יבוא להניח להם	וכולם הגיעו כרגע וחזקו ממני ברוב־כוח ולא ידעתי מה הפצם ואמרתי בליבי מה נגור	קרא ליוקשיו מהרה הקיפו עלי סביב היו מנערים אותי רצו לאסור את ידי
להרחיב לו גן־עדן ברצונו על קידוש השם הרחמן ונשמתי תירצה כקרוב אשר גור עליו בספר וחתם	נשאלה מלפני יושב שמים בכלל שאר ההרועים בשרו ודמו לשם למנחה מותו יהי לרצון לפני האל	ולא נשמעתי לבוא בכבל 'מה לך כי יראת חינום או נשמעתי להם לא מריתי הייתי פושט עורם כקצב	אזרתי כוח בנפש יוצאת ידעו כי חזקתי מהם, פיתוני הדין רק מאסר ומלקות' לו ידעתי כי יהרגוני
ובתוך גן עדניך תשכינהו המקריב את בנו כבן צאן אשר נעקד כשעיר עיזים לרוותו בנועם מנחל עדניו	אלי, רחמהו וימצא מנוח במחיצת אברהם אהובך וכבוד מנוחתו ליד יצחק ותשלח גואל לצאן מרעיתי	לפשוט צווארי לשוחט ואבדו מני עשתונותיי אמרתי מתי ינוח לי להיפרד ממנו ביום הזה	קיבלתי, גמרתי בנפשי אחר הכבל גילו ראשי עת יקד יקוד בבשרי לא ראיתי מי מקרובי

התגובה הבינ-לאומית לפסק הדין הייתה קשה. בלחץ המעצמות, ובמיוחד צרפת, ששלחה את הצי שלה לתוניסיה, נאלץ הביי לפרסם את חוקת היסוד של תוניסיה. ב-21 באפריל 1861 פורסמה חוקת היסוד, ובכך נפתח פתח להתערבות המעצמות בנעשה בתוניסיה. ב-25 בפברואר 1862 פורסם ספר החוקים של תוניסיה. העוצרות הפכה למעין מלוכה פרלמנטרית, שבה שווים זכויותיהם של כל הנתינים.

חוקת היסוד ביטלה להלכה את הפליות הלבוש, התירה ליהודים לחבוש את השאשיה האדומה (במקום הכיפה), לרכוש נכסי דלא נידי, לעסוק בחקלאות, הבטיחה משפט צדק ואסרה על עבודה שנכפתה לעתים על היהודים. החוקה התקבלה בהתלהבות בקרב היהודים ובהסתייגות בקרב המוסלמים, שכן היא ביטלה את מעמדם העדיף על פני קבוצות אתניות אחרות. יתרה מזאת, כדי לממש את החוקה היה צורך לבנות מבני ציבור מתאימים לגופים המוסדיים החדשים, כגון הפרלמנט. ההוצאות הרבות גרמו למשבר פיננסי והמס האישי,

לבוש היהודים
בשנת 1845

הגיזיה, הוכפל. זה היה הרקע להתקוממות, שבמהלכה נפגעו יהודים, בעיקר בצפאק ובגירבה. בלחץ ההתקוממות נאלץ הביי, מחמד צאדק, בשנת 1864 לבטל את החוקה באופן פורמלי ולהשיב את המס לשיעורו הקודם. הביי אף החליט לפצות את היהודים על ביזת רכושם.

למרות התיאורים על סבלם של היהודים במאה התשע-עשרה נראה כי מצבם הכללי היה סביר. הם היו אמנם נחותים במעמד המשפטי, אך יחסיהם עם סביבתם היו נסבלים, לכל הפחות.

שתי צעירות יהודיות בכובעים מסורתיים,
סוף המאה התשע-עשרה

התקופה הקולוניאלית

תקריות אלימות

למרות השקפתו בדבר השיפור במצב הביטחון בחר, כזכור, ממי לציין את "האזעקות של הגטו" ואת החשש "מפני שמועות על פרעות ממשמשות ובאות". "זיכרונותיו" של ממי מתקופת ילדותו קשורים במציאות היסטורית מתועדת של תקריות שהיו בתוניסיה במהלך מלחמת העולם הראשונה ולאחריה.

בליל ה-19 באוגוסט 1917 נפצעו בתוניס שלושה חיילים מוסלמים במהלך קטטה עם כמה יהודים. בעקבות תקרית זו בזזו למחרת היום חיילים מוסלמים, שהיו בחופשה בקסבה, את הרובע היהודי. המקורות הארכיוניים והעיתונאיים מהתקופה מתארים את המהומות בתוניס, שנמשכו שלושה ימים. התקריות התפשטו לערים אחרות ברחבי תוניסיה: ביזרט (22 באוגוסט), סוס, בני כיאלד, מנזל בור-זלפה (26 באוגוסט), צפאק וקירואן (27 באוגוסט), באזיה (28 באוגוסט) וגיבל עביוד (29 באוגוסט). תקריות אלה הסתכמו בעיקר בביזה ובפגיעה ברכוש יהודי, ללא הרוגים או פצועים קשה. ירון צור, שחקר תקריות אלה, הגיע למסקנה כי "אופיין של התקריות מלמד, כי אין לפנינו אלא דפוס מוכר של התפרצויות אנטי-יהודיות אלימות במגרב." (י' צור, **תקריות אוגוסט 1917 בתוניסיה, אנטומיה של פרעות מוסלמיות תחת שלטון קולוניאלי**, ירושלים, עבודת גמר לתואר מוסמך, תשמ"א, עמ' 75).

צור מפנה אצבע מאשימה לעבר השליט הקולוניאלי ולתרומתו להתפרצויות אלימות כגון אלה. "חדירתו של הגורם הקולוניאלי למגרב הפקיעה את הנסיבות המקלות על הישנותו של דפוס זה מתחומם הבלעדי של היחסים מוסלמיים-יהודיים. מעתה הרשות השלטונית המרכזית הינה אירופאית-קולוניאלית." (שם, שם). גם ממי היה ער לחלקם של השליטים הקולוניאליים:

אין בידי הוכחות שאמנם בכוונה תחילה ניצלו השלטונות את המצבים האלה לצרכי מדיניות-פנים, בחינת ערוץ הסחה למרידה העלולה לפרוץ בסופו של דבר נגד המעצמה השלטת; כך, מכל מקום, הייתה הרגשתנו, אנו יהודי שכונות-העוני. אבי שלי היה משוכנע כי בעת שיצאו החיילים התוניסיים לחזית, בימות המלחמה, ברור היה שהאוכלוסייה היהודית הופקרה לידיהם. על כל פנים, סבורים היינו כי השלטונות הצרפתיים והתוניסיים עצמו עיניהם מראות את ההתעמרות בגיטו, מצד החיילים, או מרי הנפש. [א' ממי, יהודים וערבים, עמ' 15].

תקריות נוספות התרחשו בשנת 1918 בתוניס ובשנת 1924 באריאנה, פרוור יוקרתי של תוניס, שרבים מתושביו היו יהודים. התקרית האלימה כללה אלימות כלפי יהודים לא רק מצד המוסלמים, אלא גם ממתישבים צרפתיים. אין מידע מספיק על תקרית זו, וגם דיווחה של העיתונות הכללית חלקי בלבד, אך אין ספק בדבר קיומה. ככל הנראה לא נהרגו יהודים בתקריות אלה, אף שהיו אלימות; ואולי זו הסיבה שעל אף חומרתן הן לא נשתמרו בתודעה ההיסטורית של יהודי תוניסיה.

התקריות הן אירועים אלימים וחד-פעמיים שאינם משקפים את החיים היומיומיים, אולם חששות, פחד ותחושה של שבריריות אפיינו את חיי היהודים. ובלשונו של ממי: "בלילה נסתגר כל אחד על מנעול בחדרו, אבל בבוקר זרמו החיים, המשותפים תמיד [...]"; וכן: "אמי הסירה את שני בריחי הברזל שהגנו על הדלת החיצונה מפני גנבים ופורעים" (א' ממי, נציב המלח, עמ' 10). אלא שתחושת הפחד לא הייתה ייחודית ליהודים. בתארו את הרבוגניות האנושית של העיר הוסיף ממי והסביר: "ובתוך אותה רבוגניות, שבה אין לך אדם שלא ירגיש את עצמו כמו בביתו ואף אחד שירגיש עצמו בנוח, איש איש סגור בתוך הרובע שלו ופחד מפני שכנו, בז לו או שונאו. הפחד והבוז, ידענום מאז ניעורה הכרתנו, באותה עיר מבאישה, מלוכלכת ופרועה" (שם, עמ' 68). התקריות האלימות גלגלות טפח ומכסות טפחיים. העיון בהתפתחות החברתית, הפוליטית, הכלכלית והדמוגרפית של יהודי תוניסיה בין המלחמות מלמד על חיוניות רבה ועל ביטחון יחסי שחשה הקהילה; נראה שקיומן של עדויות אלה מלמד על כך שהן היו חריגות במציאות המוכרת של יחסי היהודים עם סביבתם.

השפעות הפאשיזם הצרפתי, האיטלקי והגרמני

שנות השלושים בתוניסיה, ובמיוחד מחציתן השנייה, הצטיינו בפעילות אינטנסיבית של ארגונים פאשיסטיים צרפתיים ואיטלקיים, שביטויי פעולתם היו דומים: עיתונות, אגודות, אספות תעמולה, כרוזים וחומר תעמולה – כולם בעלי צביון אנטישמי. השנאה ליהודים הייתה משותפת לארגונים אלה, אף שהיו מנוגדים במטרותיהם. הם נהנו מאווירה בין-לאומית נוחה וממצב פוליטי שלטוני שהניח להם לפרוח. ממשלת איטליה תמכה בפאשיסטים האיטלקים תמיכה מלאה. אנטישמיות צרפתית בתוניסיה הייתה תופעה מוכרת, אך מעולם לא הגיעה לממדים של שלהי שנות השלושים. החידוש בהופעתה בשנים אלה היה בארגון, בממדים ובקשרים עם כוחות קיצוניים אחרים. הפרדוקס בפעילות הימין האירופי בתוניסיה טמון בכך שתוניסיה הייתה מוקד מאבק בין שתי

לאון בלום (1872-1950)

יהודי צרפתי וראש ממשלת צרפת מ-4 ביוני 1936 ועד 22 ביוני 1937; לאחר נפילת ממשלתו שב לכהן כראש הממשלה מ-13 במארס ועד 14 באפריל 1938. בשנת 1919 נבחר לראשונה לפרלמנט. משנת 1925 היה מנהיג המפלגה הסוציאליסטית בצרפת. במהלך כהונתו הקצרה הנהיג רפורמות חברתיות חשובות ובהן קיצור שבוע העבודה לארבעים שעות. במלחמת העולם השנייה נכלא בידי הגרמנים. לאחר המלחמה היה שליח מיוחד לארצות הברית, ומדצמבר 1946 עד ינואר 1947 כיהן שוב כראש הממשלה הזמנית.

ארגון "הפעולה הצרפתית"

ארגון ימני-רדיקלי ואנטישמי שנוסד בשנת 1899 בידי שרל מוראס (1863-1952), במהלך משפט דרייפוס. הארגון פעל עד תום מלחמת העולם השנייה ודבק בתפיסת הלאומיות האינטגרלית (דס ואדמה) בטהרתה. עיקר טענתו הייתה כי על צרפת לחזור לתקופת המלוכה כדי למנוע את ניוונה, כלומר לחסל את כל הגורמים לניוון זה, ובראשם הדמוקרטיה. היהודים הם גוף זר באומה הצרפתית ושאלת חפותו או אשמתו של דרייפוס אינה רלוונטית נוכח טובת המדינה. הארגון היה קטן אך השפעתו האינטלקטואלית, בזכות הוגה הדעות שעמד בראשו, הייתה רבה בצרפת, באיטליה, בספרד ובבלגיה ובמזרח אירופה.

המדינות, והתגברות כוחות הימין במדינותיהם הייתה מביאה ממילא להתנגשות אינטרסים ביניהם.

מינויו של לאון בלום היהודי לראש ממשלת צרפת בשנת 1936 האיץ את פריחתה של האנטישמיות כגורם שליכד את הכוחות הרפובליקאיים נגד הסוציאליסטים והקומוניסטים. לאחר המינוי פורסם בתוניסיה כרוז שפתח במילים אלה: "בהמשך לפעילותם הסמויה, הכתירו היהודים בראש המדינה הצרפתית אדם הזר לרוחנו: היהודי לאון בלום". הכרוז סוקר את השפעת היהודים על צרפת ומסיים בקריאה "להרוג את הפאודלים היהודים ואת הבין-לאומיות של המהפכה". הכרוז פורסם על ידי ארגון "הפעולה הצרפתית" (L'Action Française) (מח"נ, תיק 1723/4, מכתב לראש שירותי הביטחון מ-3 ביולי 1936). כרוז אחר פורסם בביזרז תחת הכותרת: "המזימה היהודית: מה מבקשים היהודים?" הכרוז מתאר בעיניים אנטישמיות את תהליך ההשתלטות היהודית באמצעות ארגון כ"ח, שמטרתו לשמור על ייחודה של היהדות העולמית ולהקנות לה כוח להיאבק בדתות האחרות: "צרפתים", קורא הכרוז לסיום, "המובן לכם מדוע אנו משכנעים אתכם ללחום נגד היהודים? למה אתם מחכים כדי להגיב?" (מח"נ, תיק 1870/3, 8 בדצמבר 1938).

המדיניות הפאשיסטית של איטליה לאחר עליית מוסוליני לשלטון הביאו למושבה האיטלקית בתוניסיה גם את האנטישמיות האיטלקית, שבשונה מהצרפתית לוותה בצעדים חוקיים. פרסום "מניפסט הגזע האיטלקי" ביולי 1938 פגע ביהודי איטליה וביהודים האיטלקים בתוניסיה. "הפעלתם של החוקים האנטישמיים", מדווח מנהל בית ספר של כ"ח, "גרמה לפיטורים של רופאים יהודים מבית החולים האיטלקי, של פקידים יהודים מן הקונסוליה, של מורים יהודים מן הגימנסיות ומבתי הספר ושל פקידי חברות גדולות ומינהלות איטלקיות" (אביטבול, יהודי צפון-אפריקה, עמ' 199). כלומר, האנטישמיות האיטלקית פגעה בכבודם של היהודים האיטלקים בתוניסיה ובמעמדם שנתיים לפני חוקי וישי הצרפתיים. היא הביאה לפגיעה ישירה ומשמעותית ביהודי תוניסיה, בעוד האנטישמיות הצרפתית גרמה בעיקר תחושות אי נחת בקרב בעלי האזרחות הצרפתית שתלו את עתידם בצרפת.

התארגנותו של הימין הצרפתי ואופן פעולתו לא חרגו מהמישור התעמולתי. ההסבר לכך טמון בנוכחות הצרפתית, שהייתה מצומצמת יחסית, ובפתיחותם הניכרת של המתישבים הצרפתים כלפי המפלגות הסוציאליסטיות והקומוניסטיות. מספר היהודים המתאזרחים היה קטן, יחסית, ולא איים על המתישבים האירופים. הבדל בולט בין האנטישמיות האיטלקית לצרפתית היה השתתפותם של יהודים איטלקים במערכה הפאשיסטית. כך, למשל, שלושה יהודים במערכת העיתון האיטלקי L'Unione (האיחוד) לא התפטרו מהעיתון למרות הצווים האנטישמיים.

כינוס הליגה הבין-לאומית למלחמה באנטישמיות בתוניס. בתמונה, הוועד המנהל של הליגה. נואם: עורך הדין פול גז; מימין: עורך הדין רנה כהן חדריה, תוניס, 1928

הנפגעים העיקרים מהצווים האנטישמיים היו היהודים האיטלקים מהמעמדות המבוססים יותר, שהזדהו עם איטליה אך לא יכולים היו להשלים עם מדיניותה. הם העדיפו לפנות אל השלטון הצרפתי בבקשה לקבל אזרחות צרפתית בתהליך מזוהז, ולא היססו להצהיר כי במקרה של מלחמה יעדיפו להילחם לצד צרפת ולא לצד איטליה. הפעילות הפאשיסטית, האיטלקית והצרפתית, ניוונה גם מהפעילות הנאצית, שהלכה והתפשטה בתוניסיה. מקור התעמולה הנאצית היה בעיקר הקונסוליה הגרמנית. צפון אפריקה הצרפתית לא נעלמה משיקוליה המדיניים של גרמניה, ולא בכדי. חלק מעצמותה האסטרטגית, הכלכלית והצבאית של צרפת נבע ממושבותיה, בעיקר אלה שבצפון אפריקה. הפצת חומר תעמולה אנטישמי באזורים אלה נועדה לעודד פעולה נגד היהודים, וכך לגרום לערעור הסדר הציבורי. יחסיה של גרמניה עם המוסלמים בתוניסיה התבססו על התקווה שהצלחת פעולתה של תנועת הדסתור תחליש את כוח ההתנגדות של צרפת ותסיט את תשומת לבו מהזירה האירופית לזירה הקולוניאלית. קשרי הדסתור עם גרמניה הנאצית התבססו על תדמיתה של גרמניה כמעצמה אנטי-קולוניאלית ואנטי-צרפתית. הגרמנים הבטיחו לסייע למוסלמים במאבקם הלאומי, ואילו המוסלמים ראו בגרמנים מקור השראה ותמיכה במאבקם. הפצת החומר האנטישמי נעשתה בכל הדרכים וברמות שונות: פקידים בשירות החוץ הגרמני, סוכנים מיוחדים, אנשי קשר מקומיים ומלחי אניות סוחר גרמניות שעגנו בתוניסיה. בשונה מהתעמולה האיטלקית והצרפתית לא הייתה התעמולה הגרמנית מאורגנת.

"נגד ההיטלריזם", הטור הקבוע של העיתון "Le Réveil Juif", 31 במארס 1933

היהודים נאבקו באנטישמיות בכמה דרכים: פרסום הנושא בעיתונות והוקעתו, החרמת מוצרים גרמניים, ארגון אספות פומביות, פנייה אל ראשי השלטון הצרפתי בתוניסיה ואל גורמים בין-לאומיים, כגון "הליגה הבין-

משמאל: הכותרת הראשית של העיתון 'La Nouvelle Aurore': "יצאת מצרים השנייה? 600,000 יהודים חייבים לעזוב את גרמניה, כך הצהיר הלורד וינטרטון, נשיא הוועדה הבין-ממשלתית לטיפול בפליטים", 2 בדצמבר 1938

מימין: הכותרת הראשית של העיתון 'La Justice': "הדחווה יוצאת דופן של סולדריות; האוכלוסייה היהודית בתוניסיה מביעה את אהדתה לקרבנות הטורר ההיטלראי", 29 במארס 1933

הליגה הבינלאומית למלחמה באנטישמיות
(Ligue Internationale Contre L'Antisémitisme,
LICA)

נוסדה בצרפת בשנת 1927 בידי ברנרד לקאש (Bernard Lecache) שכהן כנשיאה עד מותו, בשנת 1968. בהקמת הליגה תמכו אישים ידועים כאלברט איינשטיין, לאון בלום, מקסים גורקי, אדמונד פֶּלֶג ואחרים. הליגה שמה לה למטרה להיאבק בביטויי האנטישמיות בכל מקום ובשנות השלושים של המאה העשרים עמדה בחזית המאבק בתעמולה הנאצית. הליגה הוציאה לאור כתב עת בשם Le Droit de Vivre (הזכות לחיות), הקימה סניפים ברחבי אירופה ובצפון אפריקה, וגייסה לשרותיה גם נוצרים ומוסלמים שגינו את תופעת הגזענות. הליגה פעילה עד היום.

לאומית למלחמה באנטישמיות". חלקם של הציונים בשתי דרכי המאבק הראשונות היה מכריע. הגרמנים גילו רגישות רבה לתגובות היהודים. הקונסוליה בתוניסיה דיווחה למשרד החוץ הגרמני על מכתב גלוי לקונסולים הגרמניים באפריקה הצפונית שפרסם פליקס אלוש: "היהודים בארץ זו אינם מעוניינים בבירה שלכם – שאגב אינה טעימה כל כך – לא במוצרים רפואיים [...] ולא בכל מוצר שעליו מוטבע 'תוצרת גרמניה'" (Le Réveil Juif, 22 ביולי 1932). אלוש פרסם בעיתונו את שמות המוצרים הגרמניים ואת שמות החנויות המוכרות תוצרת גרמנית. פרסום כזה עלול היה לפגוע בהכנסותיהם של בעלי חנויות לא-יהודים ולשבש את יחסי היהודים עם המוסלמים ועם המתישבים הצרפתים. כמו כן הוא פרסם שמות סרטים גרמניים המוצגים בתוניסיה. ב-27 במארס 1933 קרא גם יוסף ג'י השני, הרב הראשי של יהדות תוניסיה, להחרמת מוצרים גרמניים, ודאג לכך שיהודים יעברו בשווקים ויבדקו את ההיענות לקריאתו.

המאבק בגילויי האנטישמיות נמשך בשלהי שנות השלושים, אך כוון אז בעיקר נגד האנטישמיות האיטלקית והצרפתית. חרם על מוצרים איטלקים לא היה עניין פשוט, שכן יהודים איטלקים נמנו עם היבואנים העיקריים והסוחרים הראשיים של מוצרים אלה.

הדסתור והיהודים

המתח בארץ ישראל, מאורעות 1929, התגבשות התנועה הלאומית התוניסאית, הדסתור, והמאבקים הפנימיים בתוכה, התגברות הפעולה הציונית בתוניסיה ובואם של שליחים מארץ ישראל לגייס כספים היו בין הגורמים העיקריים לעליית המתח בין היהודים לבין הדסתור. חשיבות רבה ייחסו ראשי הדסתור לקשר עם התנועה הלאומית הערבית בארץ ישראל: הם השתתפו בוועידות הפאן-אסלאמיות, קיבלו חומר תעמולה מהליגה הערבית ואירחו תועמלנים מארץ ישראל. הם עסקו באיסוף כספים, בארגון תעמולה ובארגון ימי צום ותפילות מיוחדות. הם ערכו הפגנות, כגון נגד ביקור ז'בוטינסקי בשנת 1932, ונגד הכוונה להקרין את הסרט **הארץ המובטחת**, סרט תעמולה של הקרן הקיימת לישראל, בשנת 1938. כדי להימנע מהתנגשות עם כוחות הביטחון הצרפתיים נערכו הפגנות אלה בזהירות המתחייבת. אמצעי פעולה נוסף שנקטו היה חרם כלכלי: קריאות להטיל חרם על המסחר היהודי, על מוצר מסוים ואפילו על קבלת שירותים מיהודים, כגון קריאה לא להזמין תזמורות יהודיות לעצרות של מוסלמים. הנהגת הדסתור לא הבחינה בין יהודים לבין ציונים, וייתכן שראשיה העדיפו לנצל את הרגישות בקרב היהודים למצב הכלכלי כדי לפגוע בפעילות הציונית בתוניסיה.

דרכי הפעולה של הדסתור הן אבני היסוד של כל פעילות לאומית. ואכן, היה דמיון בין ביטויי ההזדהות הציונית עם ארץ ישראל לבין אלה של המוסלמים. אפשר להקביל בין יחסי הדסתור עם הליגה הערבית ליחסי הציונות עם ההסתדרות הציונית העולמית. כך גם דרכי הפעולה האחרות: איסוף הכספים, התעמולה בעיתונות, ההפגנות, ימי הצום והתפילות המיוחדות, ואפילו החרם הכלכלי. האם התנועה הלאומית המוסלמית למדה דרכי פעולה אלה מהציונים? קשה למצוא לכך הוכחה חד-משמעית, אך לא פעם המריצו הלאומנים את תומכיהם לפעול בטענה כי הציונים אספו בעיר מסוימת סכום כסף לטובת אחיהם בארץ ישראל. המוסלמים, אם כן, היו ערים לדמיון בדרכי הפעולה של שתי התנועות.

עולי רגל מתוניסיה
מתפללים בשדה
התעופה אלעינה
שליד תוניס
בשובם ממכה,
10 בספטמבר
1953

הדמיון אינו מפתיע, ונובע מכמה סיבות. ראשית, מדובר בשתי תנועות לאומיות בעלות זיקה ישירה לאותו חבל ארץ, אף שזו נבעה מסיבות שונות ולכן עצמתה הייתה שונה. הלאומנים התוניסאים ניצלו הזדהות זו להשגת תמיכה פוליטית בין-לאומית בעניינם בתוניסיה, שכן בלעדיה לא היו משיגים את תמיכת הליגה הערבית, אולם בעבור הציונים ארץ ישראל הייתה המולדת, וביום מן הימים אמורה הייתה לשמש תחליף לחיים בתוניסיה. שנית, לשתי התנועות היה קשר מהותי – לאומי ודתי – לתפוצה שחיה מחוץ לארץ שבה פעלו. שלישית, הלאומיות שימשה את שתי התנועות כבסיס לזהות פוליטית מודרנית, גם אם בעצמה שונה. ולבסוף, שתי התנועות נמצאו תחת שלטון קולוניאלי צרפתי והיו חייבות לשקול היטב כל צעד מצעדיהן.

ממלחמת העולם השנייה ועד הקמת מדינת ישראל

תקופות מלחמה הן אבן בוחן למערכות יחסים בין-עדתיים, עת לשחרור לחצים חבויים או לחשיפת יחסי רעות ושכנות. ממי תיאר את יחסיה של האוכלוסייה הצרפתית כלפי היהודים בימי ממלחמת העולם השנייה בפירוט רב בספרו **נציב המלח**. וכך כתב: "כשהופיעו הצוים [צווי וישי] אוכזבתי, רגזתי יותר משנדהמתי מן האסון המוחשי, מן האיומים לעתיד. היתה זו הבגידה הכאובה, המתמיהה – של תרבות אשר תליתי בה את כל תקוותי, אשר הקדשתי לה את מלוא ההערצה ולהט הלב. בגידה שאולי צפיתיה למחצה, אך הנה נתאמתה באכזריות כזאת" (עמ' 186). לתחושת הבגידה נוספה התנכרות, שיצרה תחושת בדידות: "כל אימת שנצרכנו להם התנכרו לנו" (עמ' 219). אפילו המורה לפילוסופיה שאהב התנכר לו ולא סייע לו למצוא מקלט. בגידה ובדידות הן מילות המפתח להבנת יחסי היהודים והצרפתים בשנות המלחמה.

באשר למוסלמים, הביי של תוניסיה התריע בפני הגרמנים בעת הכיבוש הגרמני כי אסור שיאונה ליהודים רע מפני שהם נתיניו. הוא גם פעל למנוע את גזירת הטלאי הצהוב. אולם העדויות בנוגע ליחסיה של החברה התוניסאית אל היהודים שונות. בתקופה זו אירעו תקריות אלימות: ב-5 באוגוסט 1940 בלה-כף, ב-19-20 במאי 1941 בגאבס, וביוני 1943 בגפצה. בגאבס נהרגו שבעה יהודים ו-18 נפצעו; חמישה מוסלמים נידונו למוות והוצאו להורג. דניאל קארפי, שהסתמך על מסמכים בארכיונים איטלקיים, הציע שני הסברים להתפרצות האלימה בגאבס. האחד, כעס על אגירת המזון של היהודים והתחמקות מציות להוראות קיצוב המזון. האחר, ערבי שנטפל ברחוב לנשים יהודיות הוכה בידי צעירים יהודים. תקרית זו שלהבה את הרוחות למחרת היום והביאה להרג. ההסבר הראשון קשור ישירות באירועי המלחמה, אולם השני הוא אירוע שיכול היה להתרחש בכל זמן ובכל מקום. התוצאה הייתה קשה מאוד, הקשה ביותר ליהודי תוניסיה בתקופת השלטון הצרפתי.

עדויות רבות מהתקופה מתייחסות למוסלמים שנתנו מקלט ליהודים שבתיהם נהרסו בהפגזות או לאחרים שחששו מגיוס וברחו אל הכפרים. לעתים שילמו היהודים כסף רב בעבור מקלט זה. עדויות אלה מציגות את האחוה היהודית-הערבית בתקופת המלחמה. התקופה שבין החלטת האו"ם על חלוקת ארץ ישראל, ב-29 בנובמבר 1947, להסכמי שביתת הנשק עם סוריה (יולי 1949), הייתה סוערת. ב-5 בדצמבר 1947 נערכה הפגנה גדולה ליד מסגד הזיתונה בתוניס, שהשתתפו בה כ-6,000 איש. במהלכה נאמו ראשי הדסתור ואמרו דברים קשים על "בגידת" יהודי תוניסיה, לצד אזהרה "שהזמן להגיב בוא יבוא". ראשי הוועד להגנת פלשתיין אספו למעלה מ-100,000 פרנק. הצרפתים היו רגישים לעיתונות הערבית, שהדגישה את התמיכה הצרפתית בהחלטת האו"ם. לנוכח

הטלאי הצהוב שענד ישראל אמיל ישי (1911-1966) בזמן שהיה עובד כפייה בנמל בסוס בתקופת הכיבוש הגרמני

החשש כי המצב עלול להידרדר למהומות ולפגיעות פיזיות ביהודים, הגבירו הצרפתים את השמירה על הרובע היהודי. המתח הורגש ברחוב היהודי, אך כללי המשחק הקולוניאלי נשמרו.

המוסלמים והיהודים עקבו אחר האירועים בארץ ישראל. אלו ואלו עמדו לראשונה בפני הצורך להוכיח את נאמנותם לרעיון שעליו חלמו. התגובה המשמעותית ביותר של התוניסאים הייתה ההתנדבות למלחמה. כ-2,500 מתנדבים, מרביתם ממרכז הארץ ומדרומה, יצאו לעבר לוב בדרכם לארץ ישראל, להצטרף לכוחות הלוחמים. ההתנדבות אורגנה על ידי תנועת הדסתור, בעיקר באמצעות הטפה במסגדים, אך היא הסתיימה בכישלון. המתנדבים לא הגיעו לארץ ישראל ונשארו בלוב, שם הושמו במחנה. יתר על כן, היו קשיים רבים בארגון שובם לתוניסיה ובהתאקלמותם בה.

באותה תקופה הייתה הסלמה מתונה ביחסי היהודים והמוסלמים. האווירה הייתה עכורה יותר, היהודים היו זהירים יותר בתגובותיהם לאירועים בארץ ישראל וביחסיהם עם המוסלמים שבסביבתם, אך לא היו פגיעות בהם. העלייה לארץ הייתה קטנה יחסית, לרבות עליית נוער. ההסבר לכך קשור להכרה של הצרפתים במשמעויות הפוטנציאליות של האירועים ובהשפעתם על יחסיהם עם התוניסאים. גם המוסלמים הבינו כי פגיעה אלימה ביהודים תערער את היציבות ואת הסדר הציבורי ותשמש עילה בידי הצרפתים לדכא את הפעילות הלאומית התוניסאית. לכן הטיפו במסגדים לא לפגוע ביהודים, מחשש שהצרפתים ינצלו זאת כדי לנקוט נגדם אמצעים קיצוניים, כפי שנהגו באלג'יריה. נראה כי כולם – הצרפתים, המוסלמים וגם היהודים – ידעו את מגבלות כוחם והלכו על חבל דק.

תקופת המאבק לעצמאות (1948-1956)

עם הקמתה של מדינת ישראל וראשית העלייה הגדולה מתוניסיה לא הפריעו המוסלמים לעלייה. הם לא התלהבו מהגירת יהודים וודאי לא עודדום לכך, אך נראה כי הייתה הסכמה שבשתיקה לרצונם של היהודים להגר. עם זאת, היו תופעות של פגיעות ביהודים ומהומות, במיוחד בדרום תוניסיה. בשל מצב כלכלי חמור ומצב פוליטי רגיש הייתה המציאות רווית מתחים. תמיכתם המסויגת של היהודים במאבק הלאומי התוניסאי ושיתוף הפעולה שלהם עם הצרפתים, התפתחות הסכסוך הערבי-הישראלי ופעילות הליגה הערבית בתוניסיה הוסיפו למתחים שביחסי המוסלמים והיהודים, שממילא היו טעונים במשקעים תרבותיים ודתיים רבי שנים. במשחק הכוחות הקולוניאלי בין תנועת הדסתור לבין הצרפתים חששו שני הצדדים להינזק מפגיעה ביהודים.

במחצית השנייה של 1954 ובתחילת 1955 נפגש אלכסנדר לי איסטרמן, חבר הנהלת הקונגרס היהודי העולמי, עם חביב בורגיבה, מנהיג התנועה הלאומית התוניסאית. בורגיבה אמר לאיסטרמן דברים ברורים:

אנשי תנועת הניאו דסתור כולם מתנגדים באופן מוחלט לאנטישמיות והפליות כלפי היהודים בתוניסיה. הם בעד שוויון זכויות מלא [...] אנשי הניאו דסתור ואני בעצמי אינם שוללים את עובדת קיומה של מדינת ישראל. אנו מכירים בה ואני עצמי אמרתי שעל הערבים ועל ישראל לבוא בשיחות ישירות ולחפש יחד פתרון משביע רצון לשני הצדדים. הממשלה התוניסאית ואנשי הניאו דסתור יעשו הכול כדי להבטיח את מצב היהודים, אולם אם ישנם יהודים המעדיפים להגר בגלל סיבה זו או אחרת למדינת ישראל לא נעשה להם שום קשיים. זאת היא רשות אלמנטרית של כל אורח ואורח.

א"מ, 55/101, שיחה עם חביב בורגיבה. מסמך ללא תאריך.

עמוס חדד / בורגיבה דיבר בשבחה של ישראל

[...]

בימים אלה נזכר תושב קרית-גת, הרב משה חדד, מי שכיהן במשך 28 שנה כרב ראשי בעיר נאבל שבצפון טוניסיה, בשיחות שהיו לו עם בורגיבה - שיחות שנסבו על ענייני המדינה החדשה ועל יחס המדינה הטוניסית ליהודים. הרב חדד נזכר גם בנאום שנשא כרב ראשי של העיר נאבל שבטוניסיה בפני כ-5,000 תושבי העיר, יהודים, ערבים ונוצרים. בנאום זה נכת גם בורגיבה עצמו. הוא ישב לשמאלו של הרב חדד והאזין בדריכות לדבריו, בהם קרא לעם לתת אימון באותו איש שנתן רבות מהשכלתו, מהונו ומאונו למען העם הטוניסאי [...]. בורגיבה - אמר הרב חדד - רצה באימון העם כולו, ובמיוחד באימון היהודים אשר חששו שמא ישתנה היחס לרעה כלפיהם עם עליית שלטון ערבי בתוניסיה במקום השלטון הצרפתי. לכן נהג בורגיבה להיפגש לעתים תכופות עם הרבנים בכל עיר בטוניסיה. "בשיחה עמי", אמר הרב חדד, "הדגיש בורגיבה מספר פעמים כי הוא מעריך מאד את העם היהודי והוא אוהב ומכבד עם זה". בורגיבה הבטיח שכל עוד יהיה הוא בשלטון לא ייפגעו היהודים בארצו. לדברי הרב חדד, דיבר אז בורגיבה בשבחה של ישראל ואמר כי הוא מרשה לכל יהודי שחושב כי מקומו בישראל עלולת ולהשתקע שם, ללא כל התנגדות מצד השלטונות הטוניסיים.

אמרתי לו, אמר הרב חדד, כי היחס ליהודים אינו תלוי רק בו אלא בעיקר בשרים ובפקידות הבכירה בממשלה, אשר באים במגע עם היהודים ועם בעיותיהם. בורגיבה שאל את הרב: "מה עליו לעשות?" על כך השיב לו הרב חדד כי עליו לפתח רשת חינוך ולהרבות בפעולות תרבות והסברה, לאפשר לעם להיות משכיל ובעת שיקנה השכלה הוא לא יעסוק בקטנות של היטפלות ליהודים. יש גם להחזיר בהם את הרגש של כיבוד האדם באשר הוא אדם ללא הבדל דת, גזע או עדה - אמר הרב לבורגיבה.

הארץ, 16 באפריל 1965.

בורגיבה נואם בארוחה של הדסתור החדש, תוניס, 3 ביוני 1955

אספה של צרפתים מתנגדי האוטונומיה שהוצעה לתוניסיה, תוניס, 30 באפריל 1954

בשנות המאבק לעצמאות היו יחסים טובים למדי בין היהודים למוסלמים והתנאים לעליית היהודים היו נוחים. המצב הפוליטי והכלכלי זירז את ההגירה, שכן היהודים הבינו בהדרגה כי מקומם אינו עוד בתוניסיה.

מעצמות תוניסיה ועד מלחמת ששת הימים

דמותה של תוניסיה העצמאית הושפעה מכמה גורמי יסוד: אופיה של מפלגת השלטון, הדסתור החדש, המאבק לעצמאות תוניסיה, שהתנהל כמעט ללא שפיכות דמים, מקומה של תוניסיה במערכת הכלל ערבית והצפון אפריקאית, נטייתה הפרו-מערבית וקשייה של המדינה בראשית ימי עצמאותה בתחומי הפנים, הכלכלה והמדיניות. התגובה היהודית מיד לאחר קבלת העצמאות (1956) הייתה הגירה בממדים גדולים, מרביתה לישראל. בשנת 1955 עלו מתוניסיה יותר מ-6,000 יהודים. בשנה שלאחר מכן, היא שנת העצמאות, עלו כ-6,500 יהודים. בשנה הראשונה לאחר העצמאות נחלש זרם העלייה ועמד על כ-2,600 ואף פחות מכך בשנים הבאות, עד מאורעות ביזרט בשנת 1961.

מאורעות ביזרט

לפי ההסכם שנחתם בין צרפת לתוניסיה על קבלת העצמאות נותר בסיס צבאי ימי צרפתי בעיר הנמל הצפונית ביזרט. בשנת 1961 דרש בורגיבה את פינוי הנמל. הסירוב הצרפתי הביא להתלקחות מלחמה בין הצדדים. אף שבמהלך הצבאי ניצחו הצרפתים הייתה התוצאה פינוי הנמל. מחשש לגורלם של כמאה יהודים שחיו בעיר הוחלט על מבצע פינוי היהודים ממנה. בשיתוף פעולה בין נציגי הסוכנות היהודית והמוסר לתפקידים מיוחדים לבין הצבא הצרפתי פונו היהודים מהעיר.

מאורעות ביזרט האיצו את יציאת היהודים מתוניסיה, שכן התחושה הייתה כי בורגיבה עלול לשנות את מדיניותו כלפי היהודים וכי העדרם של הצרפתים יפגע ביהודים.

מדיניותה של תוניסיה העצמאית צידדה בשילוב היהודים בחברה התוניסאית, תוך שינוי במעמדם המשפטי ובארגון הקהילתי. בשנים 1956-1961 התפוגג המתח בין היהודים לבין השלטון המקומי. יהודים קיבלו משרות שהתפנו לאחר עזיבת הצרפתים, ויום הכיפורים הוכר כיום שבתון רשמי במדינה. צבי הייטנר, שליח מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית, כתב כי "לעיתים רחוקות בלבד נשמעו מילים שליליות כלפי היהודים [...] בדרך כלל כוללת הספרות הרשמית רק דברי שבח ליהודים ובכל הזדמנות משבחים אותם ומדגישים שהם חלק מהעם התוניסאי" (א"מ, תיק 101/60, מצבי הייטנר אל מזכירות האיחוד העולמי, ספטמבר 1960). הוא הסביר מדוע היהודים אינם ממהרים לעלות לארץ או להגר: המצב הביטחוני בארץ מפחיד את היהודים, הידיעות מהארץ על קשיי תעסוקה ועל אפליה של עולי צפון אפריקה, הגיוינט שעודד את יהודי דרום תוניסיה להישאר באמצעות הסיוע החומרי הרב שהוא מעביר למקום, הקשיים שהערים השלטון על מכירת הרכוש והוצאת הון והצורך בהצגת אישורים רבים קודם להגירה. הייטנר סבר כי היהודים מעדיפים להגר לצרפת בגלל מעמדם המשפטי כאזרחים צרפתיים, בגלל התרבות הצרפתית שהיו ספוגים בה ובגלל התמיכה הכספית של המדינה בחינוך ילדים עד גמר בית הספר התיכון.

שני האירועים החשובים ביותר בתקופה זו היו מאורעות ביזרט, בשלהי שנת 1961, והעמדה שביטא נשיא תוניסיה בשנת 1965 כלפי הסכסוך הערבי-הישראלי. שני אלה השפיעו באופן ישיר על מצב היהודים בתוניסיה, אם כי בכיוונים מנוגדים. מאורעות ביזרט הגבירו את חששם של היהודים מהמשך הקיום בתוניסיה, ואילו עמדת נשיא תוניסיה בסכסוך הערבי-הישראלי חיזקה את החלטתם להישאר בתוניסיה. השנתיים שעברו מאז השינוי בעמדתו של הנשיא ועד מלחמת ששת הימים עמדו בסימן של רגיעה מסוימת ושיפור במצב היהודים.

בין מאורעות ביזרט לבין הצעות בורגיבה לפתרון הסכסוך הערבי-הישראלי הורע מצבם של יהודי תוניסיה. ב-1962 נתגלה קשר לרצוח את בורגיבה. בעקבותיו חיסלו משפחות יהודיות את עסקיהן והיגרו לצרפת. בהדרגה הופסקו בזה אחר זה משלוח דואר רשום וחבילות מתוניסיה לישראל, ואף נותק הקשר הטלפוני הישיר עם ישראל. רק יהודים בעלי אזרחות צרפתית הורשו לעזוב את תוניסיה עם רכושם, וזאת בתנאי שהמציאו אישורים מתאימים מהצרפתים על אזרחותם ועל יעד ההגירה. יהודים תוניסאים הורשו לעזוב ללא רכוש, פרט לשלושים דינר ובגדים. 35 יהודים מגירבה נעצרו בחשד שניסו להבריח זהב ללוב. הם נכלאו, עונו ובמשפט חויבו לשלם קנסות כבדים במיוחד.

נמל ביזרט.
מימין: הנמל הישן וכיכר צרפת;
משמאל: רציפי הנמל החדש, שנות
הארבעים או החמישים של המאה העשרים

בית הכנסת "הגדולה" בתוניס לאחר מלחמת ששת הימים; למעלה: ספרי תורה מחוללים, מימין: ההרס בבית הכנסת, 6 ביוני 1967

הרב אמייס הכהן בצאתו מבית הכנסת "הגדולה" לאחר שבדק את הפגיעות בו, 6 ביוני 1967

מלחמת ששת הימים

אירועי מלחמת ששת הימים השפיעו על יחסי היהודים והמוסלמים בתוניסיה. המלחמה גרמה לתסיסה באוכלוסייה מקומית ולתקרית אלימה בתוניס. האירועים החלו בביזה של השגרירות הבריטית ובשרפתה של קומת הספרייה של השגרירות, בפגיעה בשגרירות האמריקאית ובמשרדי חברת התעופה TWA. ההמון פגע במכוניות של יהודים, ואף חדר לבית הכנסת המרכזי בתוניס. הפורעים פגעו בספרי התורה, הטילו עליהם את מימיהם ושרפו אותם. לוחות זיכרון נעקרו מהקירות. כמה בתי כנסת קטנים בסביבות תוניס נפגעו אף הם. בניין הקהילה היהודית נפגע באחת מקומותיו. בשעות אחר הצהריים הגיעו פורעים למשרדי הגיוינט, הציתו את הדלת אך לא הצליחו להיכנס אל

הבניין. לאחר שעזבו את המקום הצליחו עובדי הגיוינט להתגבר על השרפה. עשן היתמר מבניינים שבהם היו מוסדות יהודיים וההמון שלט ברחובות. בשעות אחר הצהריים הגיע הצבא וסילק במהירות את הפורעים מהרחוב. התערבותו של הנשיא בורגיבה בשעות אחר הצהריים הביאה לסיום המהומות. הוא פנה להמון לחדול מהמהומות וגינה אותן בתקיפות. התערבותו מנעה פגיעה קשה יותר ביהודים. בורגיבה שאיר את יחידות הצבא בעיר כמה שבועות, ובכלל זה שריוניות שהוצבו בכמה נקודות חשובות, כגון תחנת הרדיו. פעולות ההרגעה שבאו בעקבות המהומות היו חשובות בשל פומביותן: בורגיבה גינה באמצעי התקשורת את התקריות והבטיח להעניש את הפורעים, אחדים מהפורעים נאסרו ומפקד

המשטרה הודח מתפקידו. זאת ועוד, הוא פיצה את כל מי שרכשו נפגע במהלך האירועים ולא מנע מיהודי תוניסיה לצאת מארצו על אף שהיה מבכר כי יישארו. כל אלה יש בהם ללמד על כנות יחסו אל היהודים ועל התחשבותו בדעת הקהל בעולם.

ביום שלישי (6 ביוני 1967) הגיעו למועצת הקהילה היהודית ארבעה שרים תוניסאים שהביעו את צערם על המתרחש, הבטיחו כי הפורעים ייענשו וכי כל הנזקים יתוקנו. וכך היה. חזיתות החנויות תוקנו, בית הכנסת שופץ ולא ניכרו בו סימני הפגיעות. כמה מהפורעים נשלחו לכלא.

התוצאה המיידית של התקריות הייתה יציאה המונית מהמדינה. בחודש הראשון לאחר המהומות עזבו למעלה מ-2,500 יהודים, מרביתם ילדים ונשים. אבות המשפחות נותרו לטפל בבעיות הרכוש. חלק הכין את הקרקע לנטישה סופית של תוניסיה. היו קשיים בהנפקת דרכונים בערי הדרום, אך לא בתוניס. גל ההגירה הורגש באופן מידי בירידה בהכנסות הקהילה ממכירת משקה הבוכיה וממסי הבשר הכשר. ההערכה היא שעד סוף 1967 עזבו כ-6,000 מיהודי תוניסיה.

ב-11 באוגוסט 1970 נרצח בתוניס יהודי בשם ציון אוזן. ב-18 בינואר 1971 הוכתה הקהילה היהודית בתוניס בהלם כאשר מתנקש ירה ברב מצליח מאזוז (1912-1971), מהרבנים החשובים בתוניס ומייסד ישיבת "כסא רחמים", בשו בו מתפילת שחרית.

המתנקש נעצר. בשמחת תורה של שנת תשמ"ו (1985) ירו שני שוטרים אל קהל המתפללים בבית הכנסת בתוניס. ארבעה יהודים ומוסלמי נהרגו. הטענה הייתה שמטורף עשה זאת, והוא הועמד לדין. האירוע גרם מתח רב בקהילה היהודית. בזמן מהומות הלחם באותה שנה נפגעו חנויות של יהודים, אף שהמהומות לא כוונו נגד היהודים. לאור זאת, המשטרה הגבירה את ההגנה על היהודים וילדיהם למדו בבתי הספר כרגיל.

ב־18 ביולי 1995 נרצח בתוניס צורף יהודי בשם מואיז כהן. הוא הובא לקבורה בישראל שבוע לאחר מכן. מהעדויות שנאספו בארץ עולה שהרקע לרצח היה לאומני, שכן הרוצחים לא נגעו בכסף ובהובא שהיו בחנותו. הקהילה היהודית דרשה מהשלטונות להגביר את הפיקוח על מוסדות הקהילה היהודית ועל חנויות יהודיות.

סיכום

אף שבפרק זה הצגנו פגיעות ביהודים ואווירה עכורה, לפעמים שברירית, ביחסים שבין היהודים לסביבתם, ביטחונם האישי של היהודים בתוניסיה השתפר בתקופת הכיבוש הצרפתי. יחסית לאירועים בארצות הסמוכות, גורלם של יהודי תוניסיה שפר עליהם; הם לא סבלו מפגיעות קשות. גם תקופת הכיבוש הגרמני אינה נזכרת כתקופה של סבל רב. בהשוואה ליהודי אירופה היה מצבם של יהודי תוניסיה, ללא ספק, טוב. הזיכרון ההיסטורי, כפי שציינו בפתח הדברים, מתעתע ומטעה. אירועים כאלה אינם חלק מהזיכרון ההיסטורי הקיבוצי של קהילה זו.

תיאור רציחתו של הרב מצליח מאזוז

ממול פניו ונפצע בידו, וכך היה הולך ומסתובב סביב למכונית אחת והערבי רץ אחריו, עד שלבסוף נאסף המון אנשים, והערבי ברח משם וישם את פניו לכיוון בהכ"נ בית יעקב (כהן לחמר), שהיה רחוק משם מהלך רבע שעה. וסמוך לו היה דוכן של יהודי בשם דוד שמעוני, מתקן משקפים, ויורה בו ירייה אחת, והנ"ל נותר ממקומו ונפצע באפו עד זוב דם (ושכב בביה"ח ימים אחדים) והגיעה היריה עד לכותל ועשתה בו חור, ובכן נאסף שם המון אנשים. ונתפס הערבי.

נחזור לענין, הילד הקטן הנ"ל כשראה המצב כך השכיב את עצמו בארץ כמת, כדי שלא יפגע בו הערבי, ושוב סר משם לישיבה בועקה: "הרב הגדול (כן היה מכונה בפי התלמידים) הכה אותו ערבי", השכן של הישיבה מר בראמינו מימון, בחור בן עשרים שנה, רץ מיד לכיוון שהראה לו הילד, וכן יהודי אחד שהיתה לו חנות ברחוב באב סויקה (על יד הישיבה) בשם סאסי מאדאר הי"ו [השם ישמרהו ויחיהו] הלך שמה, ועצר מונית לבית החולים, אך הערבים שנתאספו שמה שמחים לאיד, ועקו לבעל המונית: מת, מת! מה אתה רוצה ליקח אותה? והבחור הנ"ל, ידיו אחוזו בידו של אבא ברגע האחרון, ומיד הרגיש שאבא ז"ל לחץ את ידו מתוך פרפורי גסיסה אחרונים. סוף דבר נמצאת מונית לבית החולים "ראבטה", ובאמצע הדרך הרגיש מר סאסי מאדאר ביציאת הנשמה, וקרא לו שמע ישראל, וכשהגיעו לבית החולים כבר יצאה נשמתו בטהרה בעוה"ר.

י"צ מאזוז, "תולדות חייו", בתוך: איש מצליח, בני ברק 1981, חלק א', עמ' 33.

בבקר יום שני פרשת וארא, כ"א טבת, הרגיש את עצמו מצונן וקצת חולה, אמרה לו אמי ת"מ (תבורך מנשים): תתפלל בבית. והוא ז"ל סירב, כי אמר אולי לא ימצא מנין בבית הכנסת להתפלל עם הנץ החמה, כי היה המנין מצומצם. ויצא והגיע לבהכ"נ [לבית הכנסת] על שם ר' דוד פרץ ז"ל, סמוך להנץ, ואמר קדיש והודו ובי"ש (וברוך שאמר), וכיון גאל ישראל עם הנץ החמה. אחרי התפלה למד חק לישראל כמנהגו בכל יום. [...] ויצא והלך לשוק (אנחנו בניו כ"א [כל אחד] לדרכו פנה) וקנה משהו לצורך היום וחזר הביתה, וילד קטן מהישיבה בידו, כבן שבע שנים. אך בעוה"ר [בעוונותינו הרבים] הגיעה השעה, אשר מאור העולם ורבן של ישראל מסתלק והולך לעולמו, ובקרוב כ 50 מיטר לביתו, ברחוב פרוטיסטאן, נורה על ידי ערבי ברגלו באקדח בשעה 8:45 (כי אותו היום 18 ינואר היה יום אידם בתונס, יום שחרור נשיא הריפובליקה, ולא היה כ"כ עוברים ושבים ברחוב) ואז ברח ונכנס לסימטא שעל יד (רחוב חוואריון), וצעק אהה! אהה! אולי יבוא אליו לעזרה. ובשעת בריחתו ראה שהילד נשמט מידו, וכשהחזיר פניו לראותו, נורה עוד בפניו ולמעלה במצחו בצד ימין ושם נפל שודר, ודמו נוזל ושותת על כיס הטלית ותפלין, כר"ח [כר' חנינא] בן תרדיון שנשרף וס"ת [ספר תורה] עמו. ואין חומל ואין מרחם.

במקרה עבר יהודי אחד בשם חיים פרץ באותה שעה ברחוב הנ"ל, וראה הגוי הנבל, אמר לו: מה אתה עושה לרב שלנו? השיבו: אני אגמור כך. ומיד תפס האקדח שבידו וכיוון אליו, והנ"ל שם את ידו